

Şa'bî'nin *Kitâbü'l-feth*, *Kitâbü's-şûrâ* ve *makteli Osmân* Adlı Eserlerine Dair Bir İnşâ Denemesi

Mustafa Erdemir | 0000-0003-1394-0272 | mustafa.erdemir@mku.edu.tr

Arş. Gör. | Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı | Hatay, Türkiye

ROR : 056hcgc41

Öz

Hız. Peygamber'in hayatıyla ilgili rivayetlerin kuşaktan kuşağa aktarılması, Müslümanların temel uğraş alanlarından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda ilk dönemlerden itibaren sahâbe ve tâbiîn nesli, başta siyer olmak üzere dört halife dönemi ve Emevîler dönemi gibi İslâm tarihçiliğinin temelini oluşturan dönemlere ilgi duymuş ve onun gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Hız. Peygamber'in hayatı ve onu takip eden dönemleri konu edinen ilim dallarının malzemesi 1/7. asırda toplanmaya başlanmıştır. Toplanan rivayetler tasnif edilerek müstakil eserler yazılmıştır. Bu durum da İslâm tarihinin ana hatlarının şekillenmesine katkı sağlamıştır. Tâbiîn'in büyüklerinden olup hayatının büyük bir bölümünde dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Kûfe'de ikamet eden Şa'bî, bu katkıda önemli pay sahibi olan âlimlerdendir. Şa'bî yaşadığı şehrin birikimden faydalanmış ve kendisini farklı alanlarda geliştirmiştir. Hafızası ve derin ilmî birikimiyle tâbiîn neslinin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. Özellikle hadis, fıkıh, tefsir, kıraat ve megazi gibi çeşitli ilim dallarında adından söz ettirmiştir. Şa'bî, naklettiği hadis rivayetlerinin yanında siyer rivayetleriyle de bu ilmî geleneğe katkıda pay sahibi olmuştur. Onun naklettiği rivayetler sadece siyerle de sınırlı kalmayıp İslâm tarihinin geneline dair önemli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda aslı günümüze ulaşmamasına rağmen İslâm tarihine önemli katkılar sunduğu düşünülen *Kitâbü'l-feth* adlı eseri ve *Kitâbü's-şûrâ* ve *makteli Osmân* adlı eserlerini zikretmek gerekmektedir. Zira bu eserlerinde yer aldığı düşünülen rivayetler sonraki dönemde yazılan İslâm tarihi eserlerine kaynaklık etmektedir. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'i ve Taberî'nin *Târîh*'i gibi ilk dönem kaynaklarda onun fetihler ve Hız. Osman'ın şehadeti ile alakalı rivayetlerine hem içerik olarak hem de sayı olarak fazlaca yer verilmektedir. Dolayısıyla günümüze ulaşmayan bu iki eserin İslâm tarihi açısından önemi dikkate alınarak, 310/923 yılına kadar yazılmış İslâm tarihi, hadis, tefsir ve fıkıh eserlerinden Şa'bî'nin bu iki eserinde bulunduğu düşünülen rivayetleri tespit edilerek bir araya getirilmiştir. Kapsamın geniş tutulmasıyla rivayetlerin tamamına ulaşmak hedeflenmiştir. Bu yöntemle bu iki eserin muhtevasını yansıtmak amaçlanmıştır. Belirlenen rivayetler konusuna göre kronolojik olarak başlıklar altında toplanmıştır. Daha sonra bu rivayetler, bir nakil şeklinden ziyade anlatım tekniğiyle metin oluşturularak aktarılmıştır. Bu yöntem konu hakkındaki rivayetlerin konuyu tamamen yansıtmadığı hususunda ipuçları vermektedir. *Kitâbü'l-feth* adlı eser için tespit edilen rivayetler, Hız. Peygamber dönemi, Hız. Ebû Bekir dönemi, Hız. Ömer dönemi ve I. Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleşen fetihlerin muhtevalarını yansıtmaktadır. *Kitâbü's-*

şûrâ ve makteli Osmân adlı eser için belirlenen rivayetler ise Hz. Osman'ın halife seçilmesi ve onun şehit edilmesine dair bilgiler içermektedir. Doğrusu bu metot Şa'bî'nin rivayetlerinin aktarımındaki boşlukları da gün yüzüne çıkarmaktadır. Zira Hz. Osman'ın halife seçilmesine dair tek rivayet bulunsa da Hz. Osman'ın şehadeti konusunda oldukça fazla rivayet bulunmaktadır. Sonuç olarak tespit edilen rivayetlerle Şa'bî'nin bu iki eserinin muhtevalarına dair bilgi sahibi olunabilmektedir. Rivayetlerde boşluklar bulunsa da genel olarak bir tarih anlatımı yapmak mümkündür denilebilir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, Şa'bî, Kitâbü'l-feth, Kitâbü's-şûrâ ve makteli Osmân, Hulefâ-yi Râşidîn.

Atıf Bilgisi

Erdemir, Mustafa. "Şa'bî'nin Kitâbü'l-feth, Kitâbü's-şûrâ ve makteli Osmân Adlı Eserlerine Dair Bir İnşâ Denemesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 498-524. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.07>

Geliş Tarihi	14.08.2024
Kabul Tarihi	26.10.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Makale Bilgisi	Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırladığımız "Şa'bî'nin İslâm Tarihi Rivayetlerinin Tespiti ve Değerlendirmesi" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Analytical Reconstruction of al-Sha‘bī’s Works: *Kitāb al-Fath*, *Kitāb al-Shūrā and maktal al-‘Uthmān*

Mustafa Erdemir | 0000-0003-1394-0272 | mustafa.erdemir@mku.edu.tr

Research Assistant | Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology, Department of Islamic
History | Hatay, Türkiye

ROR : 056hgc41

Abstract

The transmission of narrations about the life of the Prophet Muhammad (PBUH) from generation to generation has been one of the main pursuits of Muslims. From the early periods, the Companions (aş-şahāba) and the Successors (tābi‘ūn) played a key role in the development of Islamic historiography. They were particularly interested in foundational periods such as the life of the Prophet, the era of the Four Caliphs, and the Umayyad period. The materials regarding the Prophet's life and the events following it began to be collected in the 1st/7th century. These collected reports were subsequently classified and compiled into standalone works, thereby making a significant contribution to the formation of Islamic history. Among the prominent scholars of the Tābi‘ūn, al-Sha‘bī, who spent a significant portion of his life in Kufa, one of the major intellectual centers of the time, played a key role in this development. Al-Sha‘bī was able to develop expertise in a number of fields thanks to the rich intellectual environment that Kufa offered. His remarkable memory and profound knowledge made him one of the leading scholars of the Tābi‘ūn generation. He made substantial contributions in disciplines such as Hadith, Fiqh, Tafsir, Qirā‘at, and Maghāzī. In addition to his contributions to the field of Hadith, al-Sha‘bī also enriched the field of Sīrah with his transmitted narrations. These narrations were not limited to Sīrah; they also contained valuable information regarding the field of Islamic history. His works, such as *Kitāb al-Fath* and *Kitāb al-Shūrā wa Maktal al-‘Uthmān*, are believed to have made significant contributions to the history of Islam. Despite the lack of surviving original manuscripts, the narrations attributed to these works have been extensively cited in later Islamic historiographical works. Early sources like Ibn Sa‘d’s *Tabaqāt* and al-Tabarī’s *Tārīkh* provide detailed and numerous accounts of the conquests and the martyrdom of Caliph ‘Uthmān that are believed to have been transmitted by al-Sha‘bī. Given the importance of these two works for Islamic history, efforts have been made to gather the narrations attributed to al-Sha‘bī from various Islamic sources, including Hadith, Tafsir, Fiqh, and historical texts up to 310/923. The aim is to assemble as many of these narrations as possible to reconstruct the potential content of these works. The identified reports have been organized chronologically under relevant topics. Additionally, these reports have been presented in a narrative format rather than simply as transmitted chains, allowing for a more cohesive understanding of their content. Furthermore, this method enables the identification of any gaps in al-Sha‘bī’s transmitted reports. The narrations attributed to *Kitāb al-Fath* cover conquests

during the Prophet's lifetime, the periods of Abū Bakr, 'Umar, and the Umayyad Caliph Walīd ibn Abd al-Malik. The reports from Kitāb al-Shūrā wa Maktal al-'Uthmān provide information on the election of 'Uthmān as caliph and his eventual martyrdom. Although there is only one report regarding 'Uthmān's election, there are numerous accounts of his martyrdom. Thus, despite some gaps in the reports, it is possible to construct a general historical narrative based on the available material.

Keywords

Islamic History, al-Sha'bī, *Kitāb al-Fath*, *Kitāb al-Shūrā and maktal al-'Uthmān*, Khulafā al-Rashidīn.

Citation

Erdemir, Mustafa. "An Analytical Reconstruction of al-Sha'bī's Works: Kitāb al-Fath , Kitāb al-Shūrā and maktal al-'Uthmān". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/2 (December 2024), 498-524. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.07>

Date of Submission	14.08.2024
Date of Acceptance	26.10.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Article Information	This article was produced from the Master's thesis titled "Identification and Evaluation of Sha'bī's Narrations on Islamic History", which we prepared at Istanbul University Social Sciences Institute, Department of Islamic History.
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Şa'bî'nin asıl ismi Âmir b. Şerâhîl b. Abd'dır. Kaynaklarda Şerâhîl isminin dedesinin mi yoksa babasının mı olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda babasının adı Abdullah olarak verilmektedir.¹ Himyer hanedanından olmasına rağmen Hemdân kabilesinden sayılmış, bu kabilenin Şa'b koluna mensup olması hasebiyle eş-Şa'bî nisbesini almıştır.² Diğer nisbeleri ise el-Himyerî, el-Hemdânî, el-Kûfî'dir.³ Künyesi ise Ebû Amr'dır.⁴ Kaynaklarda doğum tarihine dair birçok rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Hz. Ömer döneminde doğmuş olma ihtimali daha yüksek ihtimalidir.⁵

Dönemin ilim merkezlerinden biri olan Kûfe'de yaşamını sürdüren Şa'bî, bu ilim geleneğinden istifade etmiş ve kendisini çeşitli alanlarda geliştirmiştir. İslâm tarihi alanında çokça rivayet nakletmiş, sahâbeden birçok kişiye talebelik yapmış, İslâm tarihiyle alakalı bilgilerin kaynağına ulaşabilmiştir. Şa'bî'nin meğâzî konusunda derin bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bunu yansıtan olaylardan birisi, sahâbenin ileri gelenlerinden Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) Şa'bî'nin meğâzî anlattığı bir ortama girmesi ve "O anlattığı olayları sanki bizimle berabermiş gibi anlatıyor ve benden daha iyi biliyor"⁶ şeklindeki sözüdür. Yapılan araştırmalar sonucu Şa'bî'nin sadece meğâzî sahasında değil İslâm tarihinin tamamında bilgi sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim o peygamberler tarihinden başlamak üzere kendi yaşadığı döneme kadarki zaman

- 1 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu İbn Ma'în*, thk. el-Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1434/2013), 1/408; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2002), 14/143.
- 2 Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakât*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001), 8/365; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/143.
- 3 Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî, *el-Kunâ ve'l-Esmâ*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Feryâbî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 2/778; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed İbn Abdilhâdî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/63.
- 4 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/366; Yahyâ b. Ma'în, *Târîh*, 1/312; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame (Cidde: Dâru'l-Kible, t.y.), 18/376; Ebû Hafis Amr b. Alî b. Bahr el-Fellâs, *et-Târîh*, thk. Muhammed et-Taberânî (Riyad: Merkezî'l-Melik Faysal, 1436/2015), 397; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, thk. Teyşîr b. Sa'd, Yahyâ b. Abdullâh (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 3/105.
- 5 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehû Rivâyetün fî'l-Kütübî's-Sitte*, thk. Muhammed Avvame (Cidde: Dâru'l-Kible, 1413/1992), 522.
- 6 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, 3/70; Diğer rivayetler için bkz. Kara Cahit, "Âmir Eş-Şa'bî'nin Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerinin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 17 (2020), 21.

dilimi ile alakalı rivayetlerde bulunmuştur.

Şa'bî'ye bazı eserler nispet edilmekle beraber bu eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Nispet edilenlerden bir tanesi *el-Ferâiz ve'l-cirâhât* adlı eserdir. Tâbînden Ebû'l-Husayn (ö. 128/745-46), Şa'bî'nin vefat ettiğinde bu eserden başka eserinin olmadığını söylemiştir.⁷ Diğeri Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715) huzurunda hafızasından yazdırdığı fetihlerle alakalı olan *Kitâbü'l-feth* adlı eserdir.⁸ Bir başka eseri ibadetler ile alakalı olan *el-Kifâye fi'l-ibâde ve't-tâ'a* adlı eserdir.⁹ Bir diğeri ise Hz. Osman'ın hilafete gelişini ve şahadetini konu edinen *Kitâbü'ş-şûrâ ve makteli Osmân* adlı eserdir.¹⁰

Çalışmanın konusu, Şa'bî'nin fetihlerle alakalı rivayetleri ve Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle alakalı rivayetleridir. Bu rivayetlerin tespit edilmesi, bir araya getirilip hangi alanlarda boşluk olduğunun belirlenmesi ve kronolojik bir şekilde ele alınıp, *Kitâbü'l-feth*, *Kitâbü'ş-şûrâ ve makteli Osmân* adlı eserlerin tamamının ortaya konulması temel amaçtır. Bir diğer amaç, genel kabule aykırı rivayetlerin tespit edilmesi ve bu rivayetlerin değerlendirilmesidir. Ayrıca İslâm tarih yazımına, belirli sorunlara veya çözüm önerilerine kaynaklık edip etmediğinin belirlenmesi de önemli bir hedeftir.

Şa'bî'nin eserleri her ne kadar günümüze ulaşmasa da fetihler ve Hz. Osman'ın öldürülmesi konularına dair rivayetlerine İbn Sa'd, Belâzürî ve Taberî gibi ilk dönem kaynaklarda çokça yer verilmesi, Şa'bî'nin bu eserlerinin ana hatlarını tespit etmeye imkan tanımaktadır. Bahsi geçen iki eserde yer aldığı düşünülen rivayetler 310/923 yılına kadar telif edilmiş İslâm tarihi, hadis, fıkıh ve tefsir eserlerinden tespit edilmiştir. Eserlerin başlıklarıyla alakalı görülen rivayetlerin tamamına yer verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu rivayetlerin sonraki eserlere kaynaklık edip etmemesi konusuna dair birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Şa'bî'nin bu iki eseri farklı başlıklar altında ele alınmış, rivayetler kronolojik sıraya tabi tutularak anlatım tekniğiyle aktarılmıştır. Bu hususta gerekli görülen yerlerde açıklama ve değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Şa'bî hakkında yapılan modern çalışmalara değinmek çalışmanın konumunu belirlemek açısından önem ifade etmektedir. Bu kapsamda M. Yaşar Kandemir'in "Şa'bî" başlıklı DİA maddesi önemli bir referans kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis alanında gerçekleştirilen çeşitli çalışmalardan bazıları arasında Ahmed Ürkmez'in "*Tarih Kaynaklarından Özgün Bir Hadisçi Portresi: Şa'bî*" adlı makalesi, Hüseyin Kahraman'ın "*Ehl-i*

7 Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Umrevî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1995), 25/363.

8 Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 20/144; Fuad Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî* (Riyad: Câmîatiü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1412/1991), 2/69.

9 Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, 69.

10 Abdulhamîd b. Hibetullâh İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemerî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/2476; Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, 69.

Rey Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi Âmir eş-Şa'bî" isimli eseri, Tuğba Altuncu'nun "Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin Hadis İlmindeki Yeri" başlıklı makalesi ve "Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları" isimli doktora tezi bulunmaktadır. Bu çalışmalar, Şa'bî'nin hadisçi kimliğini derinlemesine incelemektedir. Şa'bî'nin bir muhaddis olduğu dikkate alındığında bu araştırmalar, onun hadisçi yönünün anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. İslam tarihi rivayetlerinin genellikle bir senet ile aktarılması ve hadis ilminde senet kullanımının merkezi bir rol oynaması, bahsi geçen çalışmaların incelenmesini gerekli kılmaktadır. Siyer alanında gerçekleştirilen araştırmalar arasında, Cahid Kara'nın "Âmir eş-Şa'bî'nin Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerinin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı makalesi önemli bir yer tutmaktadır. Ancak başlığından da anlaşıldığı üzere bizim çalışmamızdan birçok noktada ayrılmaktadır. Kara, Şa'bî'nin İslâm tarihi kaynaklarında yer alan siyer rivayetlerini tespit etmiş, bu rivayetleri çoğunlukla muhteva açısından değerlendirmiştir. Rivayetlerin tespit ediliş yöntemi, muhtevası ve işleniş bizim çalışmamızdan oldukça farklıdır.

Şa'bî hakkında Arap dünyasında yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Prof. Dr. Âsım İsmail'in kaleme aldığı "Âmir eş-Şa'bî ve Alâkatühü bi's-Sültati'l-Emeviyye" başlıklı makale, 2009 yılında "Mecelletü Deyâlâ li'l-Buhûsü'l-İnsâniyye" dergisinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada yazar, Şa'bî'nin halifeler, valiler ve komutanlarla olan ilişkilerine dair rivayetleri derlemiştir. Bu yönüyle çalışmadan faydalanılmıştır. Ancak, başlık ve içerik itibarıyla bizim araştırmamızdan önemli farklılıklar göstermektedir. İkinci çalışma, Dr. Fevzî Muhammed Saâtî tarafından kaleme alınmış olup, 1999 yılında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Dergisi'nde yayımlanan "Muhtârât min Rivâyeti's-Şa'bî et-Târîhiyye an Asrî'r-Râşidîne min Kitâbey Târîhi'r-Rusûl ve'l-Mülûk ve Vak'at-i Sıffîn" adlı makaledir. Bu makalede Taberî'nin Târîh'inde ve Nasr b. Müzâhim'in (ö. 212/827-28) Kitâbü Vak'ati Sıffîn'inde yer alan Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ait Şa'bî rivayetlerinden derlemeler sunulmuştur. Yazar, Şa'bî'nin hayatına dair bazı bilgiler verdikten sonra seçtiği rivayetleri sıralayarak, rivayetlerin senedinde bulunan râvileri listelemiştir. Ayrıca, rivayetlerin sıhhatine dair bir değerlendirme yaparak ilgili eserleri belirtmiştir. Ancak, bu çalışma da birçok açıdan bizim araştırmamızdan ayrılmaktadır. Özellikle, ele alınan eserlerin kapsamı ve rivayetlerin bütününe kapsama açısından önemli farklılıklar mevcuttur.

Batı'da gerçekleştirilen çalışmalardan bazıları, Gualtherus Hendrik Albert Juynboll ve Shabbir Hasan Khan Djoshe'nin "Encyclopaedia of Islam" adlı ansiklopedisinde yer alan "al-Sha'bî" maddesidir. Bu maddede, araştırmacılar ağırlıklı olarak Şa'bî'nin hayatı ve hadisçi kimliği üzerinde durmuştur. Ayrıca, MEB İslam Ansiklopedisi'nde Fritz Krenkow tarafından kaleme alınan "Şa'bî" maddesi bulunmaktadır. Bu çalışmada yazar, Şa'bî'nin yaşamı, bilimsel kişiliği ve siyasi ilişkileri hakkında bilgi sunmaktadır. Bunun yanı sıra, Steven C. Judd'un Londra'da yayımlanan "Religious Scholars and the Umayyads: Piety-Minded Supporters of the Marwanid Caliphate" adlı eserinde, âlimler ile Mervânî halifeleri arasındaki ilişkilere dair bilgiler verilirken Şa'bî'ye de yer verilmiştir. Bu bağlamda, Şa'bî'nin Emevîler dönemindeki siyasi konumuna dair veriler sunulmaktadır. Diğer çeşitli

çalışmalarda da Şa'bî'ye dair başlıklar açılarak onun hayatına ilişkin bilgiler paylaşılmıştır. Ancak, Batı'da Şa'bî'nin İslâm tarihi rivayetleri üzerine dair herhangi bir çalışma tespit edilememiştir.

1. *Kitâbü'l-feth* Adlı Esere Dair Rivayetler

Kaynaklarda Şa'bî'nin bu eserinin ne zaman yazıldığı, nasıl yazıldığı ve muhtevasına dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak eserin adından da anlaşıldığı üzere fetihler ile alakalı olduğu tahmin edilmektedir. Eserin kapsamı tam olarak bilinemediği için fetihlerle alakalı görülen rivayetlerin tamamına yer verilmeye çalışılmıştır. Bu hususta Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ında yer alan başlıklandırma yöntemi dikkate alınarak rivayetler tespit edilmiştir. Böylece Hz. Peygamber dönemi, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi (11/632-41/661) ve I. Velîd b. Abdülmelik dönemiyle (87/705-96/715) alakalı tespit edilen fetih rivayetleri bu eserin kapsamında olduğu değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen Hayber'in fethi ve Mekke'nin fethiyle alakalı rivayetler tespit edilmiştir. Tespit edilen rivayetlerin tamamı incelendiğinde bu eserin, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen fetihlerde daha çok tercih edildiği görülmüştür. Çünkü kaynaklarda nakledilen rivayetlerin çoğunluğu bu dönemde gerçekleşen fetihlerle alakalıdır. Bunların dışında I. Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleşen Semerkant fethiyle alakalı rivayetler tespit edilmiştir. Bu başlık altında; belirlenen rivayetlerin muhtevası, dönemsel başlıklandırma olmadan kronolojik olarak verilmektedir.

1.1. Hayber'in Fethi (7/629) ve Mekke'nin Fethi (8/630)

1.1.1. Fetihten Sonra Hayber

Hudeybiye Antlaşması'yla Mekke'den gelebilecek olası tehditlere karşı önlem alan Hz. Peygamber, Medine'den sürülen Benî Nadîr Yahudilerinin yerleştiği Hayber'e yönelmeye karar vermiştir. Şa'bî Hayber'in fethine dair doğrudan bilgi vermemekle beraber Hayber ile bağlantılı konular hakkında bilgiler vermiştir. Mesela Şa'bî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber Hayber gazvesinde, ehlî eşeklerin etinin çiğinin de pişmişinin de yenmesini yasaklamıştır.¹¹ Diğer rivayete göre Hz. Peygamber, Hayber günü insanlara ekmek, pilav ve kızartma vermiştir. Onlar bunların dışında başka bir şey yememişlerdir.¹² Başka bir rivayete göre ise Hz. Peygamber Hayber günü ganimetten safî hissesi¹³ olarak Safiyye bt.

11 Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Heyet (Fas: Cem'iyetu'l-Meknez, 1431/2010), 6/3088; Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), 5/136.

12 Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, ve *Sılatü Târih et-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 3/357.

13 Hz. Peygamber'in ganimetten seçerek aldığı özel pay anlamında bir terimdir. Bkz. Mehmet Boynukalın, "Safî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1429/2008), 35/469-470.

Huyey'i aldığı ve onunla nikahlanmak istediği bildirilmektedir.¹⁴

Şa'bi'nin Hayber ile alakalı naklettiği bilgilerden birisi de Ca'fer b. Ebû Tâlib'in Medine'ye gelişidir. Hayber'in fethinden sonra Hz. Peygamber Medine'ye dönmüş ve orada Habeşistan'dan gelen Ca'fer b. Ebû Tâlib ile karşılaşmıştır. Hz. Peygamber Ca'fer b. Ebû Tâlib'e sarılıp alnından öpmüş ardından “*Beni en çok sevindirecek olan Hayber'in fethi mi yoksa Ca'fer'in gelişi mi bilmiyorum!*” sözünü söylemiştir.¹⁵ Kocası Ca'fer b. Ebû Tâlib ile beraber Habeşistan'a hicret eden ve Medine'ye kocasıyla beraber dönen Esmâ bt. Umeyys, bazı muhacirlerin ve Hz. Ömer'in, kendilerine ilk hicret edenlerden olmadıkları için fazilet olarak ilk hicret edenlerden aşağıda olduklarını ifade edenlerden yakınmıştır. O, bu ifadeleri kullanan Hz. Ömer'e “*Yemin olsun ki, doğru söyledin. Siz Resûlullah ile beraberiniz. O, açlarınızı doyurur, cahillerinize öğretirdi. Biz ise uzaklaştırılan ve kovulan kimseler idik. Vallahi, Resûlullah'a gideceğim ve bunu ona anlatacağım*”¹⁶ demiştir. Daha sonra bu olayı Hz. Peygamber'e anlatmış o da diğerleri için tek hicret olduğunu, Habeşistan'a hicret edip sonra Medine'ye gelenler için ise iki hicret olduğunu söylemiştir.¹⁷

Şa'bi, Hayber arazisinin oranın yerlisine bırakılması hususunda da bilgi vermektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber Hayber'i, mahsulün yarısını almaları ve kuru hurmanın Müslümanlara yetecek şekilde korunması üzerine oranın yerlisine bırakmıştır. Ayrıca hurmanın odununu ve olgunlaşmamış hurmayı da onlara bırakmıştır. Hz. Peygamber, hurmaların olgunlaşma zamanı gelince orada süt emmiş olan Abdullah b. Revâha'yı mahsulün taksimi için Hayber'e göndermiştir. Onlar Abdullah b. Revâha'yı görünce sevinmişler ve Hz. Peygamber ve diğerlerinin nasıl olduğunu sormuşlardır. Abdullah “*Resûlullah benim kendi canımdan bana daha sevimlidir. Siz ise bana maymun ve domuzdan daha iticisiniz*” diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine onlar Abdullah'a bu düşünceyle nasıl âdil davranacağını sormuşlar, Abdullah ise “*Resûlullah'a olan sevgim size zulmetmeme sevk etmez. Aynı şekilde sizi sevmemem de size adaletli davranmamamı gerektirmez*” demiştir. Sonra Abdullah hurmaları gezmiş ve “*Size şu kadarını tartayım, odunlar ve olgunlaşmamış hurmalar ise bize kalsın*” demiştir. Onlar bu duruma çok sevinmişler ve aldıkları hurmanın tahmin

14 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsir eş-Şetrî (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ, 1436/2015), 18/427.

15 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ vd. (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1416/1955), 2/359; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 4/26; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2015, 18/102; Ebû Bekr Ahmed İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Salâh b. Fethî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006), 4/18; Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebû Ya'lâ*, thk. Heyet (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1438/2017), 2/384.

16 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/266.

17 Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *es-Sîre*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1398/1978), 222; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/266.

ettiklerinden ne az ne de fazla olduğunu belirtmişlerdir.¹⁸ Şa'bî'nin başka rivayetinde Abdullah'ın hurmaları iki hisseye böldüğünü ve halkı iki hisseden birini seçme konusunda serbest bıraktığı ifade edilmiştir. Sonra bu iki hisse ölçülünce ikisi de eşit çıkmıştır.¹⁹ Rivayetlerin farklı tariklerinde Abdullah'ın bu taksiminden sonra Hayber halkının “Gökler ve yer, bu adaletle kâimdir” dediği de nakledilmektedir.²⁰

1.1.2. Mekke'nin Fethi

Hudeybiye Antlaşmasının ihlal edilmesi ve ihlalin giderilmesi için gösterilen çabaların sonuçsuz kalması, Hz. Peygamber'in 8/630 tarihinde Mekke'nin fethi için askeri hazırlıklara başlamasına yol açmıştır. Bu vesileyle Hz. Peygamber bir ordu toplamış ve bu orduyu dört kola ayırmıştır. Şa'bî, bu kolların başına atanan komutanlardan iki tanesi hakkında bilgi vermektedir. Rivayete göre Ensâr'ın bayrağı Sa'd b. Ubâde'nin elindedir. Ancak o fetihle alakalı “Bugün harb günüdür... Bugün haramların helal olduğu gündür...” sözlerini söylemiştir. Bu sözler Hz. Peygamber'e gidince Hz. Peygamber, sözü duyanlara sormuş ve emin olduktan sonra Sa'd'ın oğlu Kays'ı yanına çağırmıştır. Kays b. Sa'd geldikten sonra ona sancağı babasından almasını söylemiştir. Bunun üzerine Kays babasının yanına gitmiş sancağı istemiştir. Ancak babası sancağı vermek istememiş, sadece Resûlullah emrederse sancağı veririm demiştir. Kays da Resûlullah'ın emrettiğini söylemiş ve sancağı babasından alıp Ensâr'ın lideri olmuştur.²¹ Şa'bî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Sa'd b. Ubâde'nin intikam içeren sözleri Hz. Peygamber'i rahatsız etmiştir. Zira Hz. Peygamber, fetih günü mümkün olduğunca kan dökülmemesini istemiştir. Sa'd'ın bu hırsının onu kan dökme konusunda tetikleyeceği için görevden azletmiş olabilir. Nitekim başka rivayetlerde Sa'd'ın bu davranışı için Hz. Peygamber şu sözleri söylemiştir: “Bugün merhamet günüdür. Bugün Allah'ın Kureyş'i aziz kıldığı gündür.”²² Hz. Peygamber bu sözlerle savaş istemeyip barış istediğini hatırlatmıştır.

Şa'bî, ordunun sağ koluna komutan olarak atanan Hâlid b. Velîd'in Mekke şehrine girişiyle alakalı bilgi vermektedir. Rivayete göre Kureyş'ten bir adam Hz. Peygamber'e gelerek Hâlid'in önüne geleni öldürdüğünü söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber Ensâr'dan bir adamı çağırıp, Hâlid'e gitmesini ve kimseyi öldürmemesi gerektiğini söylemesini emretmiştir. Adam Hâlid'e gitmiş ve Hz. Peygamber'in ona önüne geleni

18 Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Alî Muhammed Dendel, Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/114.

19 Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb (Riyad: Dâr'ul-Fadîle, 1428/2007), 2/147.

20 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1419/1988), 36.

21 Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi*, thk. Abdülmelik Abdullah Dehîş (Beyrût: Dâru Hadar, 1414/1993), 5/199.

22 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l-Alemî, 1420/1989), 2/822.

öldür dediğini bildirmiştir. Hâlid de önüne geleni öldürmüş ve öldürdüğü kişi sayısı 70'e ulaşmıştır. Kureys'ten bir adam tekrar Hz. Peygamber'e gelerek Kureys'i helak ettiğini sağ adam bırakmadığını söylemiştir. Hz. Peygamber Hâlid'i çağırmış ve ona kimseyi öldürmemesi için haber gönderdiğini ama onun öldürmeye devam ettiğini söylemiştir. Hâlid ise kendisine gelen haberin tam tersine öldürmesi gerektiği yönünde olduğunu söylemiştir. Sonra Hz. Peygamber haberi gönderdiği adamı çağırıp ona Hâlid'in kimseyi öldürmemesi gerektiğini söyleyip söylemediğini sormuştur. Adam da söylediğini bildirmiştir. Ancak anlaşıldığı üzere adam emri yanlış anlamıştır. Daha sonra Hz. Peygamber Hâlid'e bizzat kendisi söyleyerek kimseyi öldürmemesini istemiştir.²³ Ayrıca Şa'bî'nin başka rivayetlerinde Hz. Peygamber'in fetih günü artık Mekke'nin kıyamet gününe kadar saldırıya uğramayacağını ve bir Kureysli'nin kıyamete kadar hapsedilerek öldürülmeyeceğini bildirdiği ifade edilmiştir.²⁴

Şa'bî Mekke'nin fethi sonrası kadınların biati hakkında şu bilgileri nakletmektedir; Kadınlar, Hz. Peygamber'e biat etmek üzere toplanmışlardı. Hz. Peygamber, onlara dönerek şöyle dedi: "Sizler, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak üzere söz vereceksiniz." Hind hemen "Kabul ediyoruz" dedi. Hz. Peygamber devam etti: "Hırsızlık yapmayacaksınız!" Hind bu sefer şunu söyledi: "Ben Ebû Süfyân'ın malından ondan habersiz almaktayım." Tam o sırada Ebû Süfyân araya girdi ve "Benim malımdan aldığın sana helaldir" dedi. Hz. Peygamber bir sonraki şartı belirtti ve "Zina etmeyeceksiniz" dedi. Hind sordu: "Hür kadın zina eder mi?" Hz. Peygamber devam etti: "Çocuklarınızı öldürmeyeceksiniz." Hind ise "Onları sen öldürdün" dedi.²⁵ Şa'bî başka rivayetinde Hz. Peygamber'in kadınlardan biat alırken elinde bir bez parçasının olduğunu ve onlara "Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek üzere biat etmek için geldiklerinde..."²⁶ âyetini okuduğunu bildirmiştir. Bundan sonra Hind'in geldiğini ifade etmiş ve aralarında yukarıdaki konuşmaya benzer bir konuşma geçmiştir.²⁷ Ayrıca başka bir rivayetinde ise Hz. Peygamber'in elindeki kumaşın katar malı bir kumaş olduğunu ve âlimlerin bu uygulamayı esas alarak kadınlarla musâfaha yapmadığını ifade etmiştir.²⁸ Bu konuyla alakalı Şa'bî'nin naklettiği rivayetlerin ana teması Hind'in Müslüman oluşuyla alakalıdır.

1.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi (11/632-13/634) Fetihler

Hz. Ebû Bekir'in liderliğinde gerçekleşen fetihler, İslâm tarihinde önemli bir yer

23 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5/200.

24 Ebû Bekr b. Hemmâm Abdürrezzâk, *el-Musanef*, thk. Heyet (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015), 4/504; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/135; İbn Ebû Şeybe, *el-Musanef*, 21/50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/2870, 2876.

25 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/9.

26 Mümtehine 60/12.

27 Ebû Osmân Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Heyet (Riyad: Dâru'l-Elûke, 1433/2012), 8/75.

28 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/5.

tutmuştur. Bu fetihler sayesinde Müslümanlar siyasi ve askeri olarak güçlenmiş, İslâm'ın yayılması hız kazanmıştır. Hz. Ebû Bekir Ridde olaylarının bastırılmasından sonra zaman kaybetmeden fetih hareketlerine başlamıştır. Onun döneminde akınlar Irak ve Şam üzerine gerçekleşmiştir. Şa'bî'nin rivayetlerinde bu fetih hareketlerine dair bilgilere rastlamak mümkündür. O genel olarak Irak cephesiyle alakalı bilgiler verse de Suriye cephesine de değinmiştir. Burada aktarılan fetihler ve anlaşmalar Şa'bî'nin verdiği kronoloji üzere aktarılacaktır. Rivayetlerin tamamı aktarıldıktan sonra Şa'bî'nin kullandığı kronoloji üzerine bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Şa'bî'nin rivayetlerine göre Hz. Ebû Bekir Hâlid b. Velîd Yemâme'de iken ona bir mektup yazarak Irak'a gitmesini ve Übüle'den fethederek Hîre'ye kadar ilerlemesini emretmiştir.²⁹ Hâlid, Hîre'ye gelince orada bir yerde konaklamıştır. Burada Hâlid'i Kabîsaoğulları ve Sa'lebeoğulları ile Abdülmesîh b. Hayyân b. Bukayle karşılaşmışlardır. Hâlid'e Hîre'den Sevâd'a çekilmesini ve bunun için 100.000 dinar cizye vereceklerini söylemişlerdir. Hâlid de bu teklifi kabul etmiş ve böylece onlarla anlaşma imzalamıştır.³⁰ Hâlid bu başarıdan sonra selam vermeden sekiz rekât fetih namazı kılmıştır.³¹ Şa'bî'nin bir rivayetine göre Hureym b. Evs, Hz. Peygamber'e "Hîre'yi fethedersen Bukayle'nin kızını bana ver" demiştir. Hâlid anlaşma yapmak isteyince de onun yanına gelip Hz. Peygamber'in Bukayle'nin kızını kendisine verdiğini söylemiş ve buna dair iki şahit getirmiştir. Bunun üzerine Hâlid, o kadını anlaşma şartları dışında bırakmıştır.³² Şa'bî'den gelen bir başka rivayette ise bu olay farklı kişiler üzerinden anlatılmıştır. Rivayete göre Şüveyl diye birisi Hz. Peygamber'e Hîre'yi fethederse Kerame'yi kendisine istediğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber de kılıçla fethedilirse vereceğini söylemiştir. Şüveyl bu durumu şahit getirerek Hâlid'e anlatmıştır. Hâlid de Kerame'yi anlaşma dışında tutmuştur.³³ İki rivayet arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da mevcuttur. İkinci rivayette kadını isteyen kişinin adı ve Hîre'nin kılıçla fethedilmesi kaydı ilk rivayete göre farklılık arz etmektedir. Birinci rivayette kadının adı zikredilmezken ikinci rivayette zikredilmiştir. Ayrıca Taberî'de yer alan ikinci rivayetteki Şüveyl ismi, tabakât kitaplarında yer almamakla beraber Taberî'nin diğer rivayetlerinde de geçmemektedir.³⁴

Hâlid, Şam seferine çıkana kadar Hîre'de bir yıl ikamet etmiştir. Burada kalmasının sebebi kumandan sahâbî İyâz b. Ganm'i beklemesidir. Hz. Ebû Bekir Hâlid'e arkasında düşman bırakıp ileriye gitmemesini emretmiştir. Çünkü Enbâr ve Aynuttemr bölgesinde düşman askerleri konuşlanmıştı.³⁵ Bu sıralarda Hâlid, Medâin'de bulunanlara bir mektup

29 Taberî, *Târîh*, 3/343.

30 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/38-39.

31 Taberî, *Târîh*, 3/366-367.

32 Belâziürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 241-242.

33 Taberî, *Târîh*, 3/366.

34 Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *EKEV Akademi Dergisi* 43 (2010), 279.

35 Taberî, *Târîh*, 3/372.

yazmıştır. Bu mektupta onları Müslüman olmaya veya cizye vermeye davet etmiştir. Bunları kabul etmedikleri taktirde ölmeye can atan askerleri üzerlerine göndereceğini de belirtmiştir.³⁶

Şa'bî'ye göre Hâlid Hîre'yi fethettikten sonra Fırat nehrinin batısında bulunan Aynuttemr denilen yere gitmiştir. Oradakileri İslâm'a davet etmiş ancak kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine şiddetli bir çatışmaya tutulmuşlar ve nihayetinde Hâlid kazanmıştır. Karşı taraftan birçok kişiyi öldürmüş veya esir almıştır. Esir aldıklarının bir kısmını da Hz. Ebû Bekir'e göndermiştir.³⁷ Ayrıca Aynuttemr halkının durumu da Hîre halkının durumu gibi olacak, yani cizye alınıp, topraklarından bir şey alınmayacaktır.³⁸ Hâlid burayı fethettikten sonra Fırat nehrinin aşağı tarafında yer alan Ülleys'i kuşatmıştır. Onlarla da Tay kabilesinden Hâni b. Câbir'in arabuluculuğuyla 80.000 dirhem karşılığında anlaşma imzalamıştır.³⁹ Buradan sonra Fırat'ın kıyısında bulunan Bânıkyâ'ya gelmiş ve oradakilerle sabaha kadar savaşmıştır. Onlardan gelen talep üzerine 1.000 dirhem cizye karşılığında anlaşma imzalanmıştır.⁴⁰ Şa'bî'nin başka bir rivayetinde Bânıkyâ üzerine Cerîr b. Abdullah'ın gönderildiği ifade edilmiştir.⁴¹

Şa'bî Irak fetihlerine dair uzunca bir rivayetinde fetihlerin kronolojik sırasını yukarıda zikredilen şekilde nakletmiştir. Hâlid'in Irak'a giderken kullandığı yol konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Vâkîdî bu ihtilafı şu sözlerle ifade etmektedir: “*Hâlid'in Irak seferine dair rivayetlerde ihtilaf bulunmaktadır. Bazıları onun Yemâme'den sonra doğrudan Irak'a gittiğini ifade etmektedir. Bazıları ise Yemâme'den Medine'ye geldiğini ve Kûfe yolu üzerinden Hîre'ye vardığını ifade etmektedir.*”⁴² Şa'bî'nin rivayetlerinden anlaşıldığı üzere o, Hâlid'in Medine'ye gidişinden bahsetmemiş, doğrudan Hîre'ye gittiğini ifade etmiştir. Ancak bu konuda çelişkili bir rivayeti bulunmaktadır. Yukarıda da zikredildiği gibi Hz. Ebû Bekir'in Hâlid'e Übülle'den fethi başlamasını emrettiğini ifade etmektedir. Oysa bu konuya dair naklettiği uzun rivayette ilk olarak Hîre'ye vardığı anlaşılmaktadır. Hîre'den sonra sırasıyla Aynuttemr, Ülleys ve Bânıkyâ üzerine gidildiği ifade edilmiştir. Ancak coğrafi olarak bakıldığında Hîre, Hâlid'in güzergahına göre Ülleys'ten sonra gelmektedir. Hîre ile Aynuttemr arasında ise Enbâr bulunmaktadır. Bir fetih hareketinde bir yerin atlanıp sonraki yerin fethedilmesi ve geri dönülüp atlanan yerin fethedilmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Şa'bî'nin, yukarıda zikredilen bölgelerin dışında Velece savaşı ile alakalı bir rivayeti

36 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 1/82; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/11; Taberî, *Târîh*, 3/346.

37 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/38-39.

38 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 245.

39 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/38-39.

40 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/38-39.

41 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/296.

42 Taberî, *Târîh*, 3/343.

bulunmaktadır. Rivayete göre savaş esnasında Hâlid, bin adama bedel olduğu söylenen bir adamla mübarezede bulunmuş ve onu öldürmüştür. Ayrıca Bekir b. Vâil kabilesinden Câbir b. Büceyr'in bir oğlunu ve Abdülesved'in bir oğlunu öldürmüştür.⁴³

Şa'bî Hâlid'in Suriye cephesine gitmesiyle alakalı bazı bilgiler vermektedir. Rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Hâlid'e bir mektup yazarak Şam'a gitmesini emretmiştir. Hz. Ebû Bekir, mektupta "*Ben seni ordunun başına bir komutan tayin ettim, aynı zamanda sana okuyup yerine getireceğin bir talimat yazdım. Şimdi Şam'a git ki talimatımın gereğini yerine getirmiş olasin*" ifadelerini kullanmıştır. Hâlid bu duruma kızmış olmalı ki bunun Hz. Ömer'in işi olduğunu ve Irak'ın kendi eliyle fetholunmasını Hz. Ömer'in kışkırdığını söylemiştir. Hâlid, daha sonra yerine Müsennâ b. Hârîse'yi bırakarak kılavuzlar eşliğinde Dûmetülcendel'e gelmiştir. O bu bölgede birçok fetih ve barış anlaşmaları gerçekleştirmiştir. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer Hâlid'i ordu komutanlığından azletmiş, yerine Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı tayin etmiştir. Sonra Ebû Ubeyde ile beraber cihad etmeye devam etmiştir.⁴⁴ Hâlid'in Hz. Ömer tarafından azledilmesine birçok neden zikredilebilir.⁴⁵ Ancak Hz. Ömer onu neden azlettiğini kendisi bizzat söylemiştir. Hâlid'in azledilmesindeki nedenin ona olan kırgınlığından veya ihanetinden dolayı olmadığını, insanların Hâlid'e olağanüstü vasıflar yükleyerek fitneye düştüklerini ve her şeyin Allah tarafından yapıldığını insanların bilmesi için azlettiğini söylemiştir.⁴⁶

1.3. Hz. Ömer Dönemi (13/634-23/644) Fetihler

Hz. Ebû Bekir vefat ettikten sonra Hz. Ömer fetihlere hız kesmeden devam etmiştir. Öyle ki Hz. Ebû Bekir hayattayken ondan yardım isteyen Irak bölgesi genel komutanı Müsennâ b. Hârîse'ye destek ordusunu hemen göndermiştir. Şa'bî, bu konuya dair bir rivayet nakletmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer mescidde Irak cephesi için cihat çağrısında bulunmuş, Ebû Ubeyd es-Sekafî ve Sa'd b. Ubeyd de öne atılıp bu iş için hazır olduklarını söylemişlerdir. Selîm b. Kays ise Hz. Ömer'e ordunun başına bir sahâbî tayin etmesini söylemiştir. Hz. Ömer de "*Sahâbenin fazileti düşmanın üzerine gitmek ve gitme konusunda geri durana karşı koyabilmektedir. Eğer sahâbe yavaş davranır da başkaları bu işe koşarsa, savaşa koşanlar bu işe onlardan daha layıktır. Vallahi çağrıya ilk karşılık veren onların başına tayin edeceğim*" diyerek bu işte önemli olanın istekli olmak olduğunu vurgulamıştır. Nitekim ordunun başına da Ebû Ubeyd'i tayin etmiştir.⁴⁷

Ebû Ubeyd tayin olunduktan sonra onun önemli imtihanlarından birisi Köprü savaşı

43 Taberî, *Târîh*, 3/354.

44 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/38-39.

45 Azledilme nedenleri için Bkz. Hacı Ataş, "Hâlid b. Velîd'in Komutanlığı ve Azledilmesi", *Din ve Bilim - Muş Alparşan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2020), 42-48.

46 Taberî, *Târîh*, 4/68.

47 Taberî, *Târîh*, 3/445-446.

olmuştur. Şa'bî bu konuda savaş sonrasına dair tek rivayet nakletmektedir. Rivayete göre orduda bulunan Müsennâ b. Hârise, Abdullah b. Zeyd ile Hz. Ömer'e mağlubiyet haberini göndermiştir. Hz. Ömer çok üzülmüş ve şu sözleri söylemiştir: “Allah'im! Müslümanların hepsine hakkım helaldir. Ben her Müslümandan bir parçayım. Kim düşmanla karşılaşır kötü bir şeyle muhatap olursa ben ondan bir parçayım. Allah, Ebû Ubeyd'e rahmet etsin. Ben ondan bir parçayım!”⁴⁸ Hz. Ömer bu sözlerle Müslümanların mağlup olmasına çok üzüldüğünü ifade etmektedir. Olayı kısaca ele alacak olursak, iki orduyu Fırat nehri ayırdığı için nehrin diğer tarafına geçmek veya düşmanı beklemek gerekmiştir. Düşman gelmeyince Ebû Ubeyd orduyu karşıya geçirmek istemiştir. Ordunun nehrin karşısına geçmesine başta Selî b. Kays olmak üzere Müslümanlar itiraz etse de Ebû Ubeyd önceki başarıların verdiği güven sebebiyle karşıya geçmek istemiştir. Onlar karşıya geçerken düşman askerleri fillerle saldırmış ve Müslüman birliklerinin dağılmasını sağlamışlardır. Ordu komutanı Ebû Ubeyd'in de şehit olmasıyla ordu dağılmış ve mağlubiyet kaçınılmaz olmuştur.⁴⁹

Şa'bî, Büveyb savaşı ve onun öncesinde ordunun başına tayin edilen komutanlarla ilgili bilgi vermektedir. Rivayete göre Becîle kabilesi Hz. Ömer ile görüşmek üzere yanına gitmişlerdir. Hz. Ömer onlara hangi cepheye gitmek istediklerini sormuş, onlar da Şam'a gitmek istediklerini söylemişlerdir. Hz. Ömer orada askere ihtiyaç olmadığını ve Irak'a gitmeleri gerektiğini söylemiştir. Onlar kabul etmemekte ısrar etseler de nihayetinden Irak'a gitmeleri kararlaştırılmıştır. Ayrıca Hz. Ömer onlara humusun dörtte birini de vadetmiştir. Sonra Arfece b. Herseme'yi Becîle'nin üzerine, Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi de Benî Âmir'in üzerine tayin etmiştir. Hz. Ömer iki tarafa da komutanlarını dinlemelerini tavsiye etmiştir. Daha sonra Cerîr, Becîle kabilesine bu durumdan razı olup olmadıklarını sormuştur. Onlar da bir kadın meselesinden dolayı Arfece ile aralarının iyi olmadığını söylemişler ve toplanıp Hz. Ömer'den Arfece'yi başlarından almasını istemişlerdir. Hz. Ömer bunu kabul etmese de ısrarcı olup kendilerinden birinin atanmasını istediklerini söylemişlerdir. Hz. Ömer de Arfece'ye Becîle'nin onu istemediğini kendilerinden bir komutan istediğini söyleyince Arfece onların doğru söylediğini ve kendisinin Ezdli olduğunu söylemiştir. Böylece Hz. Ömer Arfece'yi Becîle kabilesinin başından alıp Cerîr'i atamıştır. Cerîr vakit kaybetmeden yardım için Müsennâ'nın yanına doğru yola çıkmıştır. Müsennâ bu sırada Merc-i Sibbâh denilen yerde konaklamaktadır. Müsennâ İranlıların Müslümanların üzerine saldıracağı haberini alınca Cerîr'e haber göndererek savaşa katılmalarını istemiştir. Hz. Ömer de onlara savaşı kazanmadan nehir veya köprüden geçmemeleri gerektiğini söylemiştir. Daha sonra Müslümanlar Büveyb'de toplanmışlar ve düşman ordusunun gelmesiyle de savaş Büveyb'de gerçekleşmiştir.⁵⁰

Hz. Ömer'in köprü ve nehirlere geçme yasağı, bu savaşta Müslümanlar tarafından dikkate alınmıştır. Müsennâ ordusunun nehirden karşıya geçmesine izin vermemiştir.

48 Taberî, *Târîh*, 3/458.

49 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 248.

50 Taberî, *Târîh*, 3/462-463.

Böylece düşman onların tarafına geçmiş ve savaş o şekilde başlamıştır.⁵¹ Çetin geçen çarpışmanın ardında düşman ordusunun komutanı Mihran öldürülmüştür. Mihran'ın öldürülmesiyle düşman ordusu bozguna uğramış, Müslümanların savaşı kazanması kaçınılmaz olmuştur.⁵²

Müslümanlar Büveyb savaşının (14/635) galibi olarak bölgedeki üstünlüğü tekrar ele geçirmişlerdir. Bu durum Sâsânîler'i rahatsız etmiş ve Müslümanlara saldırı için hazırlık başlatmışlardır. Şa'bî, bu savaşa dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca onun detaylı olarak anlattığı savaşlardan birisi bu savaştır. Ondan gelen rivayetler bir metin halinde aşağıda zikredilmektedir.

Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı 4000 kişilik bir ordu ile Irak'a doğru göndermiş ve emir gelmeden kimseyle çatışmamaları gerektiğini bildirmiştir. Bu sırada Cerîr b. Abdullah ve Müsennâ b. Hârîse'ye Sa'd'a katılmaları için yazılı emir göndermiştir.⁵³ Sa'd yola çıkmış ve önce Zerûd denilen yerde konaklamış ardından Şerâf denilen yerde karargah kurmuştur. Bu sırada Hz. Ömer'e mektup yazarak Müslüman askerlerin konakladığı yeri bildirmiştir. Hz. Ömer de ona tekrar bir mektup yazarak orduyu onar onar ayırmasını ve başlarına birer komutan atmasını emretmiştir. Ayrıca Müslümanların reislerine haber göndermesini ve Kâdisiye'de buluşulacağını söylemesini istemiştir. Sa'd Hz. Ömer'in dediği gibi orduyu bir düzene sokmuş ve başlarına da geçici komutanlar atayarak Hz. Ömer'in de izniyle Şerâf'tan Üzeyb'e doğru hareket etmiştir.⁵⁴

Sa'd savaşa başlamadan önce düşmanı barışa davet etmiş ve bunun görüşülmesi için bir heyeti Sâsânî Kısra'sı III. Yezdicerd'e göndermiştir.⁵⁵ Kısra'nın huzuruna girilince Kısra, onlara neden geldiklerini, kendilerinden ne istediklerini ve topraklarına neden göz diktiklerini sormuştur. Nu'mân b. Mukarrin heyetten izin alarak sözü kendisi almak istemiştir. Heyetin izin vermesiyle Nu'mân, kendilerine hayrı emreden şerden sakındıran bir elçinin geldiğini ve onun yaptıklarını anlatmıştır. Konuşmanın sonunda Yezdicerd'e İslâm'a girmeleri halinde topraklarını terk edeceklerini, cizye verirlerse kendi canları gibi onların canlarını da koruyacaklarını, son olarak bunları kabul etmezlerse savaşacaklarını söylemiştir. Yezdicerd de orada bulunan Sâsânî hakimiyetinde yaşayan Arapları ihanet ve nankörlükle suçlamıştır. Bunun üzerine heyette yer alan Muğîre b. Zürâre el-Üseydi, Sâsânîler'in hükmü altındayken açlık çektiklerini, deve ve koyun kılından elbiseler giydiklerini ve birbirlerini öldürdüklerini söyleyerek kötü şartlar altında yaşadıklarını ifade etmiştir. Sözlerinin devamında bir elçinin geldiğini ve onları bu karanlıktan çıkardığını söylemiştir. Daha sonra Yezdicerd'e üç seçenek sunarak İslâm'a girmelerini, o

51 Taberî, *Târîh*, 3/465.

52 Taberî, *Târîh*, 3/469.

53 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/298.

54 Taberî, *Târîh*, 3/487-489.

55 Taberî, *Târîh*, 3/497-498.

olmazsa cizye vermelerini ve bunların hiçbiri olmazsa savaşacaklarını yinelemiştir. Yezdicerd bu sözlere öfkelenmiş ve elçilerin öldürülmeyeceği kuralı olmasaydı onları öldüreceğini ifade etmiştir. Bunu yapamayınca dalga geçmek amacıyla heyetin en büyüğünün sırtına içi toprak dolu bir yük yükleterek Medâin'den çıkmasını emretmiştir. Sonra Rüstem'i onların üzerine göndereceğini ve onları Kâdisiye'ye gömeceğini söyleyerek tehdit etmiştir. Heyettekiler toprağı Sa'd'a kadar getirmişler ve durumu anlatmışlardır. Sa'd da Allah'ın onlara Sâsânî mülkünü verdiğini söyleyerek zaferi müjdelemiştir. Bu durum Yezdicerd'in adamlarının zoruna gitmiştir. Komutan Rüstem durumu öğrenmek için Yezdicerd'in yanına gitmiş ve öğrendikten sonra öfkeli bir şekilde oradan ayrılmıştır. Rüstem aynı zamanda bir kahindir. Bundan dolayı toprağı onlardan almak için bir adam göndermiş eğer alamazsa bu kendileri için bir mağlubiyet olduğunu söylemiştir.⁵⁶

Şa'bî savaş öncesinde Rüstem'in Kâdisiye'ye yakın bir konumda yaşayan Hîreliler ile arasında geçen bir konuşmayı nakletmektedir. Rüstem, Hîrelilere Arapların topraklarına girdiklerine sevindikleri için kızmış ve onları casusluk yapıp destek vermekle suçlamıştır. Onlardan birisi de kalkıp Arapların geldiklerine sevinmediklerini aksine onların Hîreliler ile aynı dinden olmadığını ve Hîrelileri cehenneme girmekle tehdit ettiklerini söylemiştir. Casusluk konusunda ise Rüstem'in adamlarının kaçıp beldeleri Müslümanlara bıraktığını ve Müslümanların da kolayca istedikleri yere gittiklerini söyleyip böyle bir durumda casusluğa gerek olmadığını ifade etmiştir. Mal ile destek olma konusunda ise başka çarelerinin olmadığını Sâsânîler'in kendilerini korumadığını söylemişlerdir. Ayrıca kendilerinin garip insanlar olduğunu ve kim galip gelirse onun kulu olduklarını ifade etmiştir. Bu sözlerden sonra Rüstem de adama hak vermiştir.⁵⁷ Şa'bî, Rüstem'in bir münecim olduğunu ve rüyasında gördüklerinden ve yaptıklarından dolayı ağladığını ifade etmiştir. Rüyasında gördüğü şey ise Hz. Ömer'in yanında bir melekle beraber Sâsânîler'in ordugahına girdiği ve meleklerin silahları toplayıp Hz. Ömer'e teslim ettiğidir.⁵⁸

Şa'bî savaş anına dair bazı sahneleri bize aktarmaktadır. Şam'dan gelen destek ordunun öncü birliği olarak Ka'ka' b. Amr idaresinde bir birlik savaşın ikinci günü Kâdisiye'ye ulaşmıştır. Üçüncü günü ise asıl birlik Hâşim b. Utbe liderliğinde Kâdisiye'ye ulaşmıştır.⁵⁹ İmâs günü adı verilen savaşın üçüncü gününde taraflar benzer sonuçlar elde etmiştir. Yani Müslümanlar ne kadar zayıt vermişse düşman da o kadar vermiştir.⁶⁰ Amr b. Ma'dikerib arkadaşlarına, karşısına çıkan bir file saldıracığını eğer geri dönmezse destek için gelmelerini onlara söylemiştir. Amr saldırdıktan sonra toz bulutu içinde kalıp

56 Taberî, *Târîh*, 3/498-503.

57 Taberî, *Târîh*, 3/508-509.

58 Taberî, *Târîh*, 3/516.

59 Taberî, *Târîh*, 3/552-553.

60 Taberî, *Târîh*, 3/553.

gözden kaybolmuştur. Bunun üzerine arkadaşları onun peşinden gitmiş ve yaralı şekilde onu kurtarmışlardır.⁶¹ Bir başka rivayetinde; Esed kabilesinden iki adam fillere saldırmak istemişlerdir. Atlarını fillerin üzerine sürerek bir filin iki gözünü çıkarmışlar ve burnunu yaralamışlardır. Şam'dan gelen öncü birliğin komutanı Ka'ka' b. Amr da kardeşiyle birlikte bir file saldırmışlar ve iki gözünü çıkarıp burnunu kesmişlerdir. Bu fil göremediği için savaş alanında bir sağa bir sola gidip durmuştur.⁶² Bir başka rivayetinde; orduda diğer filleri idare eden iki tane fil bulunmaktadır. Sa'd bu fillerin etkisiz hale getirilmesini istemiştir. Filler etkisiz hale getirilince diğer filler rehbersiz kalıp dağılmışlardır.⁶³ Rüstem'in öldürülmesine dair bir rivayet de nakleden Şa'bî, Rüstem'in Hilâl b. Ulfe'den kaçarken katırın altına saklandığını, Hilâl'in katırın ipini keserek üstündeki yükleri Rüstem'in üzerine düşürdüğünü ve nihayetinde Rüstem'in kellesini ikiye ayırdığını ifade etmektedir.⁶⁴

Şa'bî'nin savaş sonuna dair rivayetleri de bulunmaktadır. Meselâ Hz. Ömer Kays b. Mekşûh ve beraberindekilerin Kâdisiye'ye destek için gitmelerini emretmiştir. Ancak onlar oraya vardıklarında Sa'd fethi gerçekleştirmiştir. Kays ve beraberindekiler ganimetten hisse talep etmişler, Sa'd ise bunu Hz. Ömer'e mektupla sormuştur. Hz. Ömer de Sa'd'a ölüler gömülmeden geldikleri takdirde hisselerini vermesini yazmıştır.⁶⁵ Bir başka rivayetinde; Amr b. Ma'dikerib Kâdisiye'nin fethinden sonra bir heyetle beraber Hz. Ömer'in yanına gelmiştir. Hz. Ömer ona halkın Sa'd'dan razı olup olmadığını sormuştur. Amr da Sa'd'a övgüler yağdırarak razı olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ömer Sa'd'ın Amr'a daha önce yazdığı övgü mektubunu gördüğü için Amr'a "Sanki birbirinizi övüyorsunuz" demiş, Amr da bildiğini söylediğini ifade etmiştir. Daha sonra Hz. Ömer, Amr'a savaş anını sormuş o da anlatmıştır.⁶⁶

Şa'bî'nin verdiği bu bilgiler, Kâdisiye savaşı hakkındaki genel anlatıma uygunluk göstermektedir. Şa'bî, bu savaş hakkında her ne kadar diğer olaylara göre detaylı anlatım sunsa da değinmediği kısımlar da mevcuttur. Meselâ Hz. Ömer savaş için hazırladığı orduya bizzat komutanlık etmek istemiş, fakat sahabe buna itiraz edip fikrinden vazgeçirmiştir. Şa'bî bu konuya değinmemiştir.

Müslümanlar, Kâdisiye zaferinin ardından kaçan düşmanların peşlerine düşmüşler ve Medâin'e kadar gitmişlerdir. Medâin'de bulunan Yezdicerc buradan Hulvan'a gitmiştir.⁶⁷

61 Taberî, *Târîh*, 3/554.

62 Taberî, *Târîh*, 3/556.

63 Taberî, *Târîh*, 3/556.

64 Taberî, *Târîh*, 3/568.

65 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/25; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 253.

66 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 10/21, 367; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 274-275.

67 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Umar Abdusselâm Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997), 2/345.

Onunla beraber Sâsânî askerleri de şehri terk etmeye başlamışlar ve nihayetinde Müslümanlar herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan şehri ele geçirmişlerdir.⁶⁸ Şa'bî Medâin'in fethinin sonrasına dair iki rivayet nakletmektedir. Rivayete göre Müslümanlar Kistrâ'nın cariyelerinden bir kısmını esir olarak almışlardır. Bu cariyeler farklı bölgelerden getirilmiş ve Kistrâ için özel yetiştirilmiştir. Şa'bî, kendi annesinin de bu cariyelerden olduğunu belirtmektedir.⁶⁹ Diğer rivayetinde ise Sa'd Medâin'e girdikten sonra evleri paylaşmış, aileleri mutfağı ve banyosu olan bu evlere yerleştirmiştir. Kendisi de işleri yoluna koyana kadar Medâin'de kalmış ve oradan Kûfe'ye geçmiştir.⁷⁰

Kâdiye savaşındaki mağlubiyetten sonra geri çekilen Sâsânî askerlerinin bir kısmı Horasan yolu üzerindeki Celûlâ mevkiinde toplanmışlardır.⁷¹ Onlar Müslümanlara karşı Celûlâ'yı hendekler kazarak güçlendirmişlerdir. Sa'd durumu Hz. Ömer'e bildirmiş o da ordu göndermesini emretmiştir. Sa'd oraya bir ordu göndermiş ve çetin çatışmalar sonucunda muzaffer olmuştur. Bu haberi alan Yezdicerd bulunduğu Hulvan'dan ayrılarak Rey'e çekilmiştir.⁷² Şa'bî'nin bu savaşa dair verdiği tek bilgi savaş sonrası elde edilen ganimetlerle alakalıdır. Ona göre Müslümanlar düşman ordugahındaki malların birçoğunu ganimet olarak almışlardır. Ganimetlerin taksimi görevi Selmân b. Rebîa'ya verilmiştir. Bu görevden dolayı Araplar ona Selmân el-Hayl adını vermişlerdir. Çünkü o atları tasnif edip diğer şeyleri pek önemsememiştir. Ayrıca Müslümanlar Celûlâ'dan, Medâin'deki payları kadar pay almışlardır.⁷³ Şa'bî, Celûlâ'da elde edilen payın 30 milyon dirheme ulaştığını ve atlı askerlere 30 bininin verildiğini, yaya askerlere ise sadece bininin verildiğini ifade etmektedir.⁷⁴

Savaşlarda Müslümanlara karşı etkili bir direniş gösteremeyen Yezdicerd, Nihâvend bölgesinde yeni bir ordu toplamıştır. Gelişmelerden haberdar olan Hz. Ömer de Nu'mân b. Mukarrin'in komutanlığında bölgeye bir ordu sevk etmiştir. Savaş anındaki şiddetli çarpışmalar sonucu Nu'mân şehit olmuş ve sancağı Huzeyfe b. Yemân almıştır. Onun eliyle Müslümanlar galip gelen taraf olmuştur.⁷⁵ Şa'bî, bu savaşın 18/639 yılının sonu ile 19/640 yılının başında Hz. Ömer'in hilafetinin yedinci yılında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca savaşta öldürülen düşman askerinin sayısının 30.000 olduğunu ve takibatta da öldürülenlerin olduğunu söylemiştir. Müslümanların sayısının 30.000

68 Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Dîyâ el-Umerî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1977), 133.

69 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 259.

70 Taberî, *Târîh*, 4/21.

71 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1416/1995), 2/156.

72 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/345-347.

73 Taberî, *Târîh*, 4/29.

74 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 18/393; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 137; Taberî, *Târîh*, 4/29.

75 Halife b. Hayyât, *Târîh*, 148-149.

olduğunu da zikretmiştir.⁷⁶ Savaşın tarihi için Şa'bî'nin naklettiği tarihten farklı tarihler de nakledilmektedir. Meselâ Vâkîdî bu savaşın 21/642 yılında gerçekleştiğini söylemektedir.⁷⁷ Ayrıca kaynaklarda 20/641 yılı da zikredilmektedir.⁷⁸ Şa'bî'nin naklettiği bir diğer rivayet Nihâvend savaşında esir alınan Ebû Lü'lüe ile alakalıdır. Rivayete göre esirler Medine'ye getirildiğinde Ebû Lü'lüe gördüğü çocukların başını okşayarak ağlamış ve Hz. Ömer'in onun ciğerini yaktığını söylemiştir. Şa'bî onun böyle söylemesinin nedenini Hz Ömer'in onu esir alması olarak açıklamaktadır.⁷⁹ Bu rivayet daha sonra Hz. Ömer'in şehit olmasına sebep olan Ebû Lü'lüe'nin Hz. Ömer'e olan kinini gösterir niteliktedir.

1.4. I. Velîd b. Abdümelik Dönemi (87/705-96/715) Semerkant'ın Fethi

İslâm tarihinin ikinci büyük fetih hareketini hayata geçiren Velîd b. Abdümelik, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (ö. 96/715) komutanlığında doğu bölgesi fetihlerine de devam etmiştir. Şa'bî, bu bölgede bulunan Semerkant'ın fethiyle alakalı bir rivayet nakletmektedir. Ona bu olayı Hemedân'ın Huveyn köyünden bir adam anlatmıştır. Rivayete göre o adam ve Kuteybe b. Müslim Soğd⁸⁰ bölgesinde bulunurken Kuteybe Semerkant'ı fethetmiştir. Kuteybe şehre girince şehrin kapısının yanındaki bir taşa yazan Arap yazısına benzer bir yazı görmüştür. O, biraz inceleyince yazıyı Himyerîler'in yazısına benzetmiştir. Sonra yazıyı okuyabilecek birisini bulmalarını istemiş ve okuyacak kişi Kuteybe'ye getirilmiştir. Adam Kuteybe'ye yazıyı okumuş Kuteybe de bu yazının bir anlamının olmadığını ve sadece Himyerîler'in bir izi olduğu kanaatine varmıştır. Daha sonra bu olayı Şa'bî'ye anlatan Huveynli adam Kuteybe'ye durmamasını ve fetihlere devam etmesini tavsiye etmiştir. Adamın bu tavsiyesine sessiz kalan Kuteybe, böylece Semerkant'tan ayrılmıştır.⁸¹

Şa'bî'nin, Kuteybe b. Müslim'in huzurunda hafızasından yazdırdığı ifade edilen fetihlerle alakalı *Kitâbü'l-feth* adlı eserine dair rivayetlerin büyük bir kısmı Taberî tarafından aktarılmıştır. Bu durum Taberî'nin Şa'bî'yi fetihler ve savaşlar konusunda önemli bir kaynak olarak gördüğünün göstergesidir. Şa'bî'nin konuya dair rivayetleri diğer dönemlere oranla Hz. Ömer döneminde daha fazladır. Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketlerinin fazla olması Şa'bî'nin rivayetlerine de yansımıştır denilebilir. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerindeki fetih hareketlerine dair bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak bu

76 Taberî, *Târîh*, 4/136.

77 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/141.

78 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 296.

79 Taberî, *Târîh*, 4/136.

80 Soğd bölgesi, en önemli merkezleri Semerkant ve Buhara olmak üzere Amuderya ile Siriderya arasında yayılan ve günümüzde Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan sınırları içinde kalan coğrafî bölgedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Soğd" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), 2009), 37/348-349.

81 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer* (San'a: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1338/1928), 247, 443.

durum Şa'bî'nin eserinde, bahsi geçen iki döneme dair rivayetlere yer vermediğini göstermemektedir. Bu konuda sonraki dönem tarihçilerinin Şa'bî'nin rivayetlerini tercih etmediği yorumu yapılabilir. Ayrıca Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde fetih hareketlerinin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerine oranla daha az olması Şa'bî'nin konuya olan ilgisini etkilemiş olabilir.

2. Kitâbü'ş-şûrâ ve makteli Osmân Adlı Esere Ait Rivayetler

Şa'bî'nin bu eseriyle alakalı bir bilgi tespit edilememiştir. Burada tespit edilen rivayetler, eserin başlığından anlaşıldığı kadarıyla Hz. Osman'ın hilafete gelişi ve şehit oluşuyla alakalı rivayetlerdir. Hz. Osman'ın halife seçilmesine dair fazla rivayeti bulunmasa da şehit oluşuyla alakalı detaylı bilgiler vermektedir.

2.1. Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi

Hz. Ömer vefat etmeden önce, halife tayin etmede Hz. Ebû Bekir'in kullandığı yöntemden farklı olarak, halife seçimini gerçekleştirmek için altı kişiden oluşan bir şûra kurmuştur. Bu şûrada Hz. Ali, Hz. Osman, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah ve Abdurrahman b. Avf bulunmaktadır. Hz. Ömer bu kişilerden, istişare sonucu aralarından birisini seçmelerini istemiştir.⁸² Şa'bî bu konuya dair tek rivayet nakletmektedir. Rivayete göre oluşturulan heyet 23/644 yılının Muharrem ayının üçüncü gününde ikinde vaktinde Hz. Osman'ın halife olması için karar almıştır. Bu arada ezan okunmuş, ezan ile kamet arasında bir vakitte Hz. Osman çıkıp namazı kıldırıştır. O, insanların aldıkları maaşları 100 dirhem artırmış, onlara ikramlarda bulunmuş ve beldelere heyetler göndermiştir. Bu işleri yapan ilk kişi de Hz. Osman'dır.⁸³ Şa'bî'nin bu konuya dair tek rivayet nakletmesi onun bu konuda tercih edilmediğinin bir göstergesidir. Zira zikredilen eserin başlığında bu konuya yer verilmesi onun konu hakkındaki rivayetlerinin birden fazla olduğunu gösterir niteliktedir.

2.2. Hz. Osman'ın Şehadeti

Şa'bî'nin Hz. Osman dönemiyle alakalı en detaylı verdiği bilgiler bu konu hakkındadır. Nitekim eserin başlığından anlaşılacağı üzere bu konuya özel yer ayırmıştır. Ancak burada tespit edilen rivayetlerde Hz. Osman'ın muhasara altına alınmadan önceki olaylardan bahsedilmemektedir. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle alakalı Şa'bî'nin diğerlerine göre detaylı rivayeti Taberî'nin *Târîh*'inde geçmektedir. Ömer b. Şebbe'nin *Târihu'l-Medîne* isimli eserinde ise Şa'bî'nin naklettiği Hz. Osman ile isyancılar arasında geçen bir diyalog zikredilmektedir. Rivayete göre Hz. Osman bir süre kuşatılınca, asîler Hz. Osman'dan hilafeti bırakmasını istemişlerdir. Ancak o, bunu reddetmiş ve Allah'ın giydirdiği gömleği çıkarmayacağını söylemiştir. Onlar da Allah'ın gömleği, ona ümmeti Muhammed için giydirdiğini ancak onun arkadaşlarını ve akrabalarını kayırdığını, bu sözü için tövbe

82 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/317.

83 Taberî, *Târîh*, 4/194.

etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca bu durumun kendisine babasından bir miras olmadığını ve Hz. Peygamber'in de bir vasiyetinin olmadığını eklemişlerdir.⁸⁴ Şa'bi'nin bu rivayetinde yer almayan ancak kaynaklardaki başka rivayetlerden anlaşıldığına göre asîlerin Hz. Osman'ın hilafeti bırakmasını istemelerindeki neden bir mektup olayıdır. Mısır'dan gelen ve valilerinden memnun olmayan bir heyet, Hz. Osman'dan valilerinin değiştirilmesini talep etmişler, Hz. Osman da Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebû Bekir'i oraya vali tayin etmiştir. Ancak heyet mensupları yolda bir köle görmüşler ve elindeki mektupta Mısır'ın hali hazırdaki valisine Muhammed b. Ebû Bekir ve beraberindekilerin bir kısmının öldürülmesi emrinin yazdığını görmüşlerdir. Bunun üzerine tekrar Medine'ye dönüp Hz. Osman'ı bu işten sorumlu tutarak halifelîği bırakmasını istemişlerdir.⁸⁵

Taberî'nin *Târîh*'inde yer alan Şa'bi'nin Muğîre b. Şu'be'den naklettiği rivayete göre ise Muğîre, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın öldürüleceğini, eğer Hz. Ali Medine'deyken öldürülürse ondan bilineceğini ve Medine'den çıkıp gitmesini tavsiye etmiştir. Ancak Hz. Ali Muğîre'nin bu tavsiyesini reddetmiştir. Rivayetin devamında Hz. Osman'ın 22 gün muhasara altında kaldığı ve kapısının yakıldığı belirtilmektedir. Bu sırada içeride, aralarında Abdullah b. Zübeyr ve Mervân b. Hakem'in de bulunduğu çok sayıda insan bulunmaktadır. Hz. Osman onlara kimsenin savaşmaya ve öldürmeye istekli olmaması konusunda uyarıda bulunmuştur. Sonra içeridekiler çıkmışlar ve Hz. Osman onlardan Mushaf'ı istemiştir. O, Hz. Hasan yanındayken Mushaf'tan okumaya başlamıştır. Daha sonra Hz. Osman, Hemdân kabilesinden Ebû Kerib'e ve Ensâr'dan bir adama beytülmalde iki kese gümüşten başka bir şey olmamasına rağmen orayı beklemelerini emretmiştir. Bu sırada Abdullah b. Zübeyr ve Mervân b. Hakem asîlerle münakaşa etmiş ve kapıda yanan ateş söndürülmüştür. Muhammed b. Ebû Bekir, Abdullah ve Mervân'ı tehdit ederek Hz. Osman'ın üzerine yürümüş ve sakalından tutmuştur. Hz. Osman sakalını bırakmasını ve babasının bile ona dokunmadığını söyleyince Muhammed sakalı bırakmıştır. Bu defa diğer asîler Hz. Osman'ın üzerine yürümüş; kimisi kılıcının kabzasıyla vurmuş, kimisi yumruk atmış, bir kişi de bıçakla saldırıp köprücük kemiğinin altına bıçağı saplamıştır. Bunun sonucunda Hz. Osman bayılmış ve ondan kan fışkırmış, Mushaf kan olmuştur. İş bu raddeye gelmişken bir ara onu öldürmekten çekinmişler ama yine de durmamışlardır. Hz. Osman baygın olduğu halde onun ayağından tutup çekmişler, eşi Nâile ve kızları bağirmaya başlamışlardır. Bu sırada onlardan birisi kılıcını çekip Hz. Osman'ın karnına saplamak istediye de Nâile buna engel olmuş ve bunun sonucunda da parmakları kesilmiştir. Nihayetinde güneş batmaya yakın bir zamanda Hz. Osman'ı öldürmüşlerdir. Bu arada bir adam, yağma girişiminde bulunanlara Hz. Osman'ın kanının ve malının helal olmadığını duyurmuştur. Ancak onlar durmamış, her şeyi yağmalamışlardır.⁸⁶ Hz. Osman

84 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/290.

85 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/214-215; Belâzürî, *Ensâbü'l-êşraf*, 5/556-557.

86 Taberî, *Târîh*, 4/392-393.

gece vakti defnedilmiş, namazını da Mervân b. Hakem kıldırmıştır.⁸⁷

Şa'bî'nin rivayetleri arasında Hz. Osman muhasara altındayken Şam valisi Muâviye'den istediği yardıma dair bilgi de bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Osman, Muâviye'ye yardım etmesi için bir mektup yazmıştır. Bunun üzerine Muâviye, Yezîd b. Esed el-Becelî'yi 4.000 kişilik bir orduyla göndermiştir. Ancak onlar yoldayken Hz. Osman'ın öldürüldüğü haberini alıp geri dönmüşlerdir. Bunun üzerine Yezîd, "Eğer Osman hayatta iken Medine'ye gelseydim, orada reşit olan bir tek insan bırakmayıp hepsini öldürürdüm. Zira katil ve hain aynıdır" demiştir.⁸⁸ Şa'bî'nin bir başka rivayetine göre ise Muâviye, Habîb b. Mesleme'yi 4.000 kişilik orduyla göndermiştir. Yezîd ise 1.000 kişilik birlik ile Vâdi'l-Kurâ mevkine gelince Hz. Osman'ın vefat haberini alıp geri dönmüştür.⁸⁹ Şa'bî'nin ilk rivayetine göre ordu komutanı Yezîd iken ikinci rivayetinde Habîb'dir. İkinci rivayette Yezîd'in ordusu bir öncü birlik gibi aktarılmıştır. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) *el-Kâmil* adlı eserinde yardım ordusunun başında Yezîd'in gönderildiğini söyleyerek bazılarının da Habîb'in gönderildiğini ifade ettiğini söylemiştir.⁹⁰ Ancak onun ifadesinden anlaşıldığına göre Habîb'in gönderilmesi zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir.

Kitâbü'ş-şûrâ ve makteli Osmân adlı eser için tespit edilen rivayetlerde Hz. Osman'ın halife seçilmesine dair çok fazla bilgi bulunmamakla beraber Hz. Osman'ın şehit edilmesine, genişçe yer verilmektedir. Bu durumda Şa'bî'nin yaşı etkili olabilir. Zira o Hz. Osman'ın şehadeti sırasında gençlik yıllarındadır. Dolayısıyla bu rivayetlerin aktarılmasında birincil kaynak olarak görülebilir. Çünkü o dönemde yaşamış bir insanın her ne kadar başka şehirde yaşasa da böylesine önemli bir olay hakkında bilgi sahibi olmaması düşünülemez. Tarih eserlerinde Şa'bî'nin bu rivayetlerinin yer bulması onu bahsi geçen konuda kıymetli kılmaktadır.

Sonuç

Bulgular, Şa'bî'nin özellikle Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihleri ve Hz. Osman'ın şehadetiyle ilgili geniş kapsamlı ve detaylı rivayetler naklettiğini göstermektedir. Tespit edilen rivayetler, çoğunlukla erken dönem İslâm tarihi ve hadis eserlerinde yer almakta olup bu eserlerin yazımında Şa'bî'nin önemli bir kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, Şa'bî'nin rivayetlerinin sadece kendi döneminde değil sonraki nesillerde de tarih yazımına etki ettiğini ve eserlerinin kaybolmasına rağmen rivayetlerinin tarihi bilginin aktarımında temel bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Çalışma esnasında Şa'bî'nin rivayetlerinin bazı konularda boşluklar içerdiği de tespit edilmiştir. Örneğin Hz. Osman'ın halife seçilmesine dair rivayetlerinin sınırlı olması ancak

87 Taberî, *Târîh*, 4/415.

88 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 5/562.

89 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/292.

90 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/538.

şehadetiyle ilgili detaylı anlatımlarının bulunması, rivayetlerin aktarımında belirli eksikliklerin olduğunu göstermektedir. Bu durum, Şa'bî'nin kendi eserlerinin tam olarak günümüze ulaşmaması ve sonraki kaynaklarda seçici bir şekilde rivayetlerinin kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak mevcut rivayetlerin derlenmesi ve kronolojik olarak düzenlenmesi, Şa'bî'nin eserlerinin ana hatlarının ve muhtevalarının anlaşılması için yeterli olduğu görülmektedir. Ayrıca, Şa'bî'nin rivayetlerinin genel kabul gören tarih anlatımlarıyla büyük ölçüde örtüştüğü, ancak bazı noktalarda farklılıklar ve özgün bilgiler içerdiği de görülmüştür. Bu özgün rivayetler, İslâm tarihinin belirli olaylarına alternatif bakış açıları sunmakta ve tarih yazımına zenginlik katmaktadır. Hz. Ebû Bekir dönemi fetihlerinde fetih güzergahı ile alakalı rivayet bu kapsamda değerlendirilebilir. Böylece Şa'bî'nin rivayetlerinin sadece tarihî olayların aktarımında değil, aynı zamanda tarihî olayların yorumlanmasında da etkili olduğu söylenebilir.

İki eser için tespit edilen yaklaşık 120 rivayetin 46'sını Taberî aktarmıştır. Dolayısıyla eserlerin bir kısmına sadece Taberî vesilesiyle ulaşmak mümkündür denilebilir. Taberî'den sonra en fazla rivayet, 13 rivayet ile Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eshraf* ve *Fütûhu'l-büldân* adlı eserlerinde aktarılmıştır. Onu 12 rivayet ile İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı eseri takip etmektedir. Bunların yanında İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'i, Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *et-Târih*'i, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve İbn Zenceveyh'in (ö. 251/865) *Kitâbü'l-emvâl*'i rivayetlerin yer aldığı eserlerden bazılarıdır. Dolayısıyla ilk dönem kaynakları olarak isimlendirilen bu kaynaklarda Şa'bî'nin eserlerine dair rivayetleri bulmak onun eserlerinin muhtevasına ulaşmak demektir. Başlangıçta ortaya atılan hipotezler doğrultusunda bu rivayetlerin bir araya getirilmesiyle Şa'bî'nin eserlerinin muhtevalarının büyük ölçüde yeniden inşa edilebileceği ve bu eserlerin İslâm tarihinin ana kaynaklarına önemli ölçüde katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça | References

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Heyet. 9 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. thk. Heyet. 12 Cilt. Fas: Cem'iyetu'l-Meknez, 1431/2010.
- Ataş, Hacı. "Hâlid b. Velîd'in Komutanlığı ve Azledilmesi". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2020), 35-50.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2002.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Boynukalın, Mehmet. "Saff". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-Evsat*. thk. Teysîr b. Sa'd, Yahyâ b. Abdullâh. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk. *el-Kunâ ve'l-Esmâ*. thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Feryâbî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb. 2 Cilt. Riyâd: Dâr'ul-Fadîle, 1428/2007.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebû Ya'lâ*. thk. Heyet. 6 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1438/2017.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi*. thk. Abdülmelik Abdullah Dehîş. 6 Cilt. Beyrût: Dâru Hadar, 1414/1993.
- Fellâs, Ebû Hafs Amr b. Alî b. Bahr. *et-Târîh*. thk. Muhammed et-Taberânî. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal, 1436/2015.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Dîyâ el-Umerî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1977.
- İbn Abdilhâdî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-Huffâz*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin. *Târîhu Dimeşk*. thk. Amr b. Ğurâme el-Umrevî. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1995.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Abdulhamîd b. Hibetullâh. *Şerhu Nehci'l-Belâğa*. thk. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemerî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târîhu'l-Kebîr*. thk. Salâh b. Fethî. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Sa'd b. Nâsır eş-Şetrî.

- 25 Cilt. Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyâ, 1436/2015.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvame. 21 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible, t.y.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakkâ v.dğr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâb'l-Halebî, 1374/1955.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer*. San'a: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347/1928.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sîre*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakât*. thk. Alî Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târihu'l-Medîne*. thk. Alî Muhammed Dendel, Yâsin Sa'du'd-Dîn Beyân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târih*. thk. Umar Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997.
- Kara, Cahid. "Âmir Eş-Şa'î'nin Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerinin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 17 (2020), 15-42.
- Kelpetin, Mahmut. "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri". *EKEV Akademi Dergisi* 43 (2010), 267-288.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân. *es-Sünen*. thk. Heyet. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Elûke, 1433/2012.
- Sezgin, Fuad. *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*. 4 Cilt. Riyad: Câmîatiü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1412/1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, ve Silatü Târih et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Taşgîl, Ahmet. "Soğd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Usluer, Mehmet. "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 16/2 (2021), 127-148. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1025748>.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *el-Meğâzi*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Alemî, 1409/1989.
- Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zekerîyyâ. *Târihu İbn Ma'în*. thk. el-Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1434/2013.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû*

Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte. thk. Muhammed Avvame. Cidde: Dâru'l-Kible, 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri'l-A'lâm.* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.